

ЕПІТАФІЇ ВЕРPrLim (VERPrLINO) Б УКРАЇНСЬКИХ НОЕТИКАХ XVII - МРІЛОЇ ПОЛОБИНИ XVIII СТ.

Ольга Циганок

Міжнародна школа україністики НАН України, вул. Володимирська, 60. Київ, 01033, Україна e-mail: msu@univ.kiev.ua

Розглянуто рецепцію епітафій Вергілія (Вергілію) у шкільництві давньої України. У поетиках XVII- першої половини XVIII ст. цитуються три епітафії, які літературна традиція подекуди приписує Вергілію, а також інколи розглядають як епітафії фрагменти "Енеїди" та "Буколік". Українські дидакаси, як і їхні західноєвропейські колеги, наводять ці тексти як приклади простої епіграми, складної епіграми, співвідносного вірша та власне епітафії.

Ключові слова: Вергілій, поетика, епітафії.

Восьме видання бібліографічного покажчика "Вергілій у пізній античності, в середні віки та в добу Ренесансу" засвідчує, що інтерес дослідників до метра римської поезії не згасає [17]. Однак рецепція Вергілія в українському письменстві XVII- першої половини XVIII ст. залишається темою малодослідженою, хоч і маємо в цьому напрямі певні зрушення, зокрема дослідження Мирослава Трофимука [6].

Вергілій у поетиках був авторитетом не лише тоді, коли йшлося про епічну та буколічну поезію. На його тексти посилалися і у випадку теорії епітафії.

Як повідомляє коментатор "Енеїди" Вергілія граматик Сервій (IV ст.), починав Вергілій саме з епітафії: *Primum ab hoc distichon factum est in Ballistam latronem:*

Monte sub hoc lapidum tegitur Ballista sepultus

Nocte die tutum carpe viator iter [12, с. 1; 2, с. 261].

(Перший написаний ним дистих був проти розбійника Баллісти:

Під кам'яною горою, отут, поховали Баллісту,

Тож спокійно прохось вдень, мандрівцю, й вночі)¹.

Цей двовірш цитує київська поетика 1729-1730 років як приклад складної епіграми².

За формою, за поетичною технікою наведений дистих Вергілія - епітафія: у першому вірші зазначено, хто в цьому місці похований, у другому бачимо звернення до подорожнього. Зазначимо, що у поетиці 1729-1730 років, поетична епітафія розглядається як один із різновидів епіграми.

Дуже популярною в українських поетиках була епітафія Вергілія (Вергілію), яку доніс до нас Елій Донат у *Vita Vergilii Donatiana* ("Житті Вергілія" Доната). За свідченнями Сервія та пізніших коментаторів Вергілія, цю епітафію (з останнім словом *duces* (вожді) - О. Ц.) склав сам Вергілій: *Ab ipso compositum est tale distichon* (Ним самим складений такий дистих) [13, с. 180]. І нині можна бачити висічене на старовинній плиті на згаданій могилі Вергілія:

Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc

Parthenope, cecini pascu, rura, duces [15]. *В Мантуї я народивсь, умер у калабрів. Неаполь Прах береже. Оспівав череди, ниви, вождів.*

Переклав Мирослав Трофимук [6, с. 18]. Дослідник Артур Стенлі Піс свого часу схилився до думки, що епітафія *Mantua me genuit* написана вже після смерті Вергілія. Учений мотивував тим, що Вергілій міг вибрати майбутнє місце свого поховання, та не міг знати, де саме помре [13, с. 180]. Артур Стенлі Піс подав низку наслідувань цієї епітафії в римських написах, у "Латинській антології"

¹ Тут і далі, де не зазначено інше, переклад Ольги Циганок.

² *Tabulae, 1729 - 1750, 54 (зв.): Compositum epigramma est, quod totam rem aliquam indicat aut exponit non simpliciter, sed argute ac acuminoze [...] majus aut minus diversum aut contrarium. Exemplum sit epigramma Virgilianum de quodam latrone Ballista* (Складною називається епіграма, яка вказує на якусь річ або подає її не просто, а з дотепом і концептом ... , більш або менш по-іншому або протилежним чином. Прикладом нехай буде Вергілієві епіграма про якогось розбійника Баллісту). Див. також цю епітафію в "Латинській антології": *Eiusdem (Vergilii - О.Ц.) (Його ж [Вергілія -О. Ц.]). 1 premitur (придавлюється)* [7, с. 180]. Подається критичний апарат. Назви поетик і окремих риторик тут і надалі подаються скорочено, перша цифра за назвою зазначає рік написання, друга - аркуш рукопису. Повні назви та шифри рукописів див. у монографії Віталія Маслюка [4, 223- 228]. Латинський текст подається в модернізованому правописі.

(VI ст.), в ірландських епітафіях VII ст., у італійських та французьких епітафіях XIV-XVII ст. [13, с. 180-182]. Свою публікацію дослідник завершив рядками: "Можливо, зібрання цих епіграм надихне читачів додати інші, тому що має бути ще багато згадок різних часів у різних частинах світу" [13, с. 182].

На українському літературному ґрунті епітафія *Mantua me genuit* трапляється у двох формах. Залежно від того, що вважали головними заслугами Вергілія на поетичній ниві, маємо версії з останнім словом *boves* (биків) та з останнім словом *duces* (вождів). Варіант із *boves* в українських поетиках більш ранній (з'явився у поетиці 1671 р.), але одиничний. Усі інші поетики наводять цей дистих (поетика 1729-1730 років - двічі) з останнім словом *duces*. Джерелом автора трактату 1671 р. була, очевидно, поетика Жерарда Воссія (1577-1649) - ученого і теолога з Данії, який, цитуючи цю епітафію із заключним словом *boves*, стверджував: *Maroniano hoc quid notius?* (Що більш відоме, ніж оце Маронове?) [15, с. 111-112]. Інші українські учені прямо чи опосередковано черпали, очевидно, з поетики німецького ученого Якоба Понтана (1542-1626) та пізніших збірок епітафій, де автором називався Вергілій і ця епітафія вживалася з заключним словом *duces*.

Як видно з наведених коментарів, якими автори курсів вводили цю епітафію, вона цитується в українських поетиках як приклад простої епіграми (проста розповідь, простий опис, простий напис, без концепту, без прикрас, на кшталт історії). Лише автор поетики 1671 р. вбачав у цій епітафії концепт. Коментарі свідчать, що більшість українських дидакалів вважали цей дистих автоепітафією Вергілія на порозі смерті. Лише автор поетики 1724 р. стверджував, що її написав невідомий автор вже після смерті Вергілія. У коментарях до цього дистиху в поетиках 1696 та 1727 років про авторство двовірша нічого не сказано.

Якщо ми приймаємо думку, що автором епітафії *Mantua me genuit* був Вергілій, то первинною була версія епітафії з останнім словом *boves*. Відомо, що основними своїми заслугами Вергілій вважав створення "Буколік" та "Георгік". "Енеїду" він уважав незавершеною (не встиг відредагувати) і перед смертю просив спалити [1, с. 261]. Якщо цю автоепітафію написав Вергілій, то, очевидно, з останнім словом *boves*. Близьке оточення Вергілія і наступні покоління не погодилися з такою оцінкою "Енеїди" - на щастя для світової цивілізації, останню волю Вергілія не виконали. Якщо вважати, що епітафію написано після смерті Вергілія, то вона, очевидно, виникла з останнім словом *duces*. Щодо першого вірша дистиха, то тут стисло відтворено основні етапи життєвого шляху великого поета: народився у Мантуї, помер у тій частині Південної Італії, яка тоді називалася Калабрією, похований у Партенопі (тепер - Неаполь).

В українських поетиках наводиться ще один твір, який більшість дидакалів також вважали написаним на порозі смерті, тобто автоепітафією Вергілія:

Pastor arator eques pavi colui superavi Capras rus hostes fronde ligone manu¹. Стадник
плугатар їздець напас обробив перемиг я Кізок поля ворогів зеленню плугом мечем.

Liber, 1637, 151: По-четверте, [вірш] співвідносний, у якому першому слову попереднього рядка відповідає перше слово наступного рядка, другому слову попереднього рядка відповідає друге слово наступного рядка і т.д.; **Poeticarum institutionum breve compendium, 1671, 17 (зв.); Quaedam institutiones, 1671, 102 (зв.):** див. нижче як у риториці "Оратор" (1664); **Fons Castalius, 1685, 66 (зв.):** *Correlativum carmen, in quo voces vocibus correspondent, verba verbis* (Співвідносний вірш, у якому тони відповідають тонам, слова словам); **Cunae Bethleemicae, 1686-1687, 69 (зв.):** *Correlativum [carmen - О. Ц.] in quo verba singula singulis casus sive recti sive obliqui rescuntur* (Співвідносний [вірш - О. Ц.], у якому певні слова відповідають іншим чи у прямому, чи в непрямому відмінку); **Cytheron bivertex, 1694-1695, 185; Fons Castalius, 1700, 81 (зв.):** *Principis poetarum Vergilii epitaphium* (Епітафія першому з поетів Вергілію. 2 rura (села). Додаються два рядки як у поетиці *Quaedam institutiones*; **Lyra, 1709, 262 (зв.):** Приклад *carmen correlativum* (співвідносного вірша); **Parnassus, 1720, 25:** Приклад *epigramma simplex* (простої епіграми); **Officina, 1726 - 1727, 33:** *Simplex epigramma est quo simpliciter aliqua historia sive aliquod factum vel persona exprimitur et explicatur [.]*. *Quale est illud* [Проста - це епіграма, якою просто викладається чи розкривається ... якась історія, чи якийсь факт, чи особа..., якою є та]; **Via ingenuos, 1729, 22 (зв.):** *Item hoc Vergilii descendens epitaphium facientis* (Того ж роду ця епітафія Вергілія, який написав її перед смертю). Приклад *carmen*

correlativum (співвідносного вірша). *2 rura* (села); *Tabulae, 1729-1730, 81: Exemplum est Vergilii epitaphium de se facientis* (Приклад -епітафія Вергілія, який написав її про себе). Приклад *carmen correlativum* [співвідносного вірша]; *Praecepta, 1735, 29 (зв.) - 30: Multum festivitatis habent epigrammata, in quibus paria paribus et contraria contrariis referuntur. Eiusdem classis est hoc in Vergilium* (Багато життєрадісності мають епіграми, в яких співвідносяться однакові з однаковими, а протилежні з протилежними. Цього ж класу ця на Вергілія); *Praecepta, 1746, 119 (зв.): ...Carmen correlativum... Eius modi est hoc in Vergilium* (. Співвідносний вірш. Такого виду цей на Вергілія).

Як видно з коментарів, автори поетик 1735 р. (анонім) і 1746 р. (Григорій Кониський) вважали, що це не твір Вергілія, а епітафія на Вергілія. Реконструйований зміст цієї епітафії, очевидно, такий: "Будучи пастухом, я напас зеленню кіз, будучи рільником, обробив плугом поля, як вершник, переміг завдяки хоробрості ворогів". Ця епітафія цитується в українських поетиках як *carmen correlativum* (співвідносний вірш), зрідка - як проста епіграма.

Розбіжність думок щодо авторства зазначеної епітафії знову ж таки неукраїнського походження. Її корені треба шукати в західній риторичі *Orator extemporaneus sev Artis oratoriae breviarium bipartum...*, яку, крім лейпцігського видання 1664 р., декілька разів перевидавали, і була дуже популярною. У цьому трактаті подано такий коментар: *Principis poetarum Vergilii epitaphium, quod morti vicinus sibi erexit, ad libros respiciens suos quos scripserat, de Bucolicis, de Georgicis et Aeneidos* (Епітафія першого з поетів Вергілія, яку він створив на порозі смерті, маючи на увазі книги, що написав - "Буколіки", "Георгіки" та "Енеїду") [8, с. 334]. До думки автора риторичі "Оратор" (1664) у цьому питанні прислухалися автори риторичі 1671р. та поетик 1700 і 1729 років, де окрім вказівки на авторство Вергілія, маємо у другому рядку двовірша *rura* (села), як у Воссія. Риторика 1671 дослівно переймає формулювання з риторичі "Оратор" (1664) р., наводячи також "продовження" цієї епітафії - у обох виданнях додають ще два рядки:

De capris pascis, de rure sato, hoste subacto,
Nec lac, nec segetes, spolia nulla tuli [8, с. 334].

З кіз, що напаслись, із ниви з посівом, що ворога вигнав
Ні молока, ні зерна, жодних трофеїв не взяв.

На те, що автором цієї епітафії був не Вергілій, а Пентадій, згадується за "Латинською антологією" у поетиці Понтана (1594) та в антології епітафій 1686 р.¹.

Поетика 1726-1727 років вважає також епітафіями окремі фрагменти Вергілія: два з "Енеїди" та один із "Буколік". Існував погляд, при якому відносили до епітафій незалежно від жанрового різновиду всі тексти "похоронної тематики", де вживали *materia funebris* (похоронна матерія). Такий погляд утвердився під впливом Якоба Понтана, який вважав, що поетична матерія усіх різновидів похоронних віршів має багато спільного, тому вживав термін "епітафія" на означення усієї похоронної поезії. Один із розділів поетики Понтана називається *De epitaphio sev funebri poesi* ("Про епітафію або похоронну поезію") [9, с. 212-247]. Отож, трактування в одній українській поетиці фрагментів Вергілія як епітафій має своє пояснення, хоч це й було нетиповим для української теорії фунеральної літератури.

У поетиці 1726-1727 років епітафіями називаються фрагменти IX книги "Енеїди". В одному (рядки 481-489) мати оплакує Евріала, позбавленого життя ругульцями: *Hunc ego te, Euryale, aspicio...* (Ох, Евріале, невже це тебе я тут

Див. у поетиці Понтана: *Eiusdem classis est hoc Pentadii in Virgilium* (Цього ж класу ця Пентадія Вергілієві) [9, с. 192]. Текст цієї епітафії наводиться також в антології Лаббе: *Eiusdem Virgilii a Pentadio. Ex infinitis selectum* (Цьому ж Вергілію Пентадія. Вибрана з дуже багатьох) [14, с. 77]. Додається переклад французькою мовою. Див. також "Латинську антологію", де вказується, що двовірш міститься в одному з рукописів нового часу або невизначеного датування (Т., 2, № 872) [7, с. 296].

бачу?...). Плач матері Евріала охоплює 17 рядків (481-497) - цитується половина, очевидно, із-за браку часу (місця). Цей фрагмент цитують і в інших поетиках (Rosa inter spinas, 1696-1697, 32 (зв.), у Феофана Прокоповича [3, с. 304]), однак не як приклад епітафії.

В іншому фрагменті IX книги "Енеїди" *Purpureus veluti cum flos...* (Так це, як квітка червона...), рядки 433-437, умираючого Евріала порівнюють із зрізаною плугом квіткою, яка в'яне, гинучи. У

поетиці 1729-1730 років цей фрагмент є в параграфі *De epitaphiis infantum, puerorum et adolescentium* (Про епітафії дітям, підліткам та молодим людям)².

Ще один приклад цитування Вергілія в поетиці 1729-1730 років - фрагмент із "Буколік", еклога V, 40-44:

Spargite humum foliis, inducite fontibus umbras
Pastores: mandat fieri sibi talia Daphnis
Et tumulum facite, et tumulo superaddite carmen:
Daphnis ego in silvis hinc usque ad sidera notus,
Formosi pecoris custos, formosior ipse.

(Квітами землю встеліть, хай у затінку будуть джерела,
О пастухи, адже Дафніс хотів, щоби так з ним вчинили,

Також насипте могилу, на ній таку вибийте пісню:

"Дафніс я, мене знають в лісах й у високому небі

Стада прекрасного страж, сам - ще гарніший за стадо").

Цікаво, що в поетиці 1726-1727 років наведені вище п'ять рядків подаються як одна епітафія, додається відповідний коментар³. У поетиці Понтана (1394) ці рядки діляться на два фрагменти: *Spargite humum foliis*. та *Daphnis ego in silvis*. . Поміж ними - коментар автора поетики: *Verg[ilius] in Daphnide, cum Mopsus ita dixisset*. (Вергілій на Дафніса, коли Мопс сказав так...) *Mox sequitur epitaphium, duobus versibus comprehensum: Daphnis...* (Потім йде епітафія в формі двох рядків: Дафніс...) [9, с. 213]. Воссій у поетиці 1647 р. вважав окремою епітафією перший рядок: *Itaque interdum et uno constabat versu... Sic Maro in eclogis, tumulo Daphnidis inscriptum ait: Daphnis...* (Отже, інколи складалася і з одного рядка... Марон в еклогах каже, що на могилі Дафніса був напис: Дафніс я...) [13, с. 111]. В антології епітафій 1686 р. ці два фрагменти мають окремі номери: *LXVII. LXVIII. Daphnidis. Auctore Virgilio Ecloga V* (67. 68. Дафнісові. Автор - Вергілій. Еклога V) [14, с. 20].

Вивчення рецепції Вергілія при розгляді теорії епітафії в українських поетиках дає змогу заглянути в творчі лабораторії давніх українських книжників, а відтак - краще зрозуміти тогочасну українську теорію віршування та літературну практику. А ще - це український вінок шани великому римлянину Вергілію.

Officina, 1726 - 1727, 39 - 39 (зв.): *Item Eneidos 9no ubi mater Euryalum a rutulis vita spoliatum deplorat* (Також у дев'ятій книзі "Енеїди", де мати оплакує Евріала, позбавленого життя рутульцями). *Caput IX. De epitaphiis* (Розділ IX. Про епітафії).

Officina, 1726 - 1727, 43: *Sic Vergilius Eneidos nono [...] Euryali scribit* (Так Вергілій у дев'ятій книзі "Енеїди" пише про ... Евріала).

Officina, 1726-1727, 39: *Petuntur autem epitaphia a figuris, a tropis prout allegoria, prosopopoeia ceterisque, quae rebus hujus modi describendis inservire possunt. Hoc esse apud Vergilium in Daphn.* (З іншого боку, в епітафіях вживаються також тропи та фігури, такі як алегорія, просопопея та інші, що можуть використовуватися для опису цих предметів. Так у Вергілія на Дафніса).

1. Вергілій. Енеїда / Пер. М. Й. Білика. - К. : Дніпро, 1972. - 356 с. 2. Вергилий. Энеида / Перевод С. Ошерова под ред. Ф. Петровского. С комментариями Сервия / Перевод с латинского Н. Федорова. - М., 2001. - 288 с. 3. Кречотень В. І. Київська поетика 1637 р. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI - XVIII ст.- К., 1981.-С. 118-154. 4. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII- першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. - К., 1983. - 234 с. 5. Прокопович Феофан. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина.- М. - Л., 1961. -512 с. 6. Трофимук Мирослав. Творчість Вергілія - джерело літературно-теоретичних знань в Україні XVII-XVIII століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXXXIX. Праці Філологічної секції. - Львів, 2000. - С. 7 - 43. 7. *Anthologia Latina sive poesis latinae supplemental / Rec. Alexander Riese*. - Fasc.1. - Lipsiae, 1869. - 308 p.; Fasc.2. - Lipsiae, 1870. - 392 p. 8. *Orator extemporaneus seu Artis oratoriae breviarium bipartum...* - Lipsiae, 1664. -456 p. + 102 (Index). 9. Pontanus Jacobus. *Poeticarum institutionum libri tres...*- Ingolstadii, 1594.509 p. 10. *Quaedam institutiones de arte oratoria excerptae ex rhetorica reverendi patris Radaw*. .. 1671. - Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр DC/П 233, арк. 72 - 119. 11. Scaliger Julius

Caesar. Poetices libri septem. Ed. II. - Lugduni, 1594. - 212 p. 12. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii. Recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. - Leipzig, 1881. - XCVIII + 660 p. 13. Stanley Pease Arthur. Mantua me genuit // Classical Philology. - Vol. 35. -No.2 (Apr., 1940). - P.180 - 182. 14. Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum... / Opera ac studio Philippi Labbfr - Parish's, 1686. - 626 p. 15. Vossius Gerardus Johannes. Poeticarum institutionum libri tres. - Amstelodami, 1647. - 180 p. 16. [Электронный ресурс] Virgil's tomb. -Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Virgil's_tomb. 17. [Электронный ресурс] V d Scott Wilson-Okamura. The eighth edition (2010). - Режим доступа: <http://virgil.org/bibliography/>

ЭПИТАФИИ ВЕРГИЛИЯ (ВЕРГИЛИУ) В УКРАИНСКИХ ПОЭТИКАХ XVII - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКОВ

Ольга Цыганок

Международная школа украинистики НАН Украины, ул. Владимирская, 60, Киев, 01033, Украина e-mail: msu@univ.kiev.ua

Рассмотрена рецепция эпитафий Вергилия (Вергилию) в школе древней Украины. В поэтиках XVII - первой половины XVIII веков цитируются три эпитафии, которые литературная традиция приписывает Вергилию, а также иногда рассматриваются как эпитафии фрагменты "Энеиды" и "Буколик". Украинские преподаватели, как и их западноевропейские коллеги, приводят эти тексты как примеры простой эпиграммы, сложной эпиграммы, "соотносительного" стихотворения и собственно эпитафии.

Ключевые слова: Вергилий, поэтики, эпитафии.

THE EPITAPHS OF VIRGIL AND THE EPITAPHS TO VIRGIL IN THE UKRAINIAN POETICS OF THE 17th - THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURIES

Olha Tsyhanok

The International School of Ukrainian Studies, The Ukrainian National Academy of Sciences, 60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033, Ukraine e-mail: msu@univ.kiev.ua

The article deals with the reception of the epitaphs of Virgil and those written to him in ancient Ukraine. Known in the Ukrainian poetics are three epitaphs sometimes ascribed to Virgil by a literary tradition, and the fragments of *Aeneid* and *Bucolics* considered as epitaphs. The Ukrainian teachers as well their Western colleagues mention these Virgil's verses as examples of a simple epigram, a composite epigram, a curious verse and an epitaph.

Key words: Virgil, poetics, epitaphs.

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2010 р.
Статтю прийнято до друку 10.10.2011 р.